

הדילמה הבחרינית

שאול ינאי

בחינת ההיסטוריה של הקהילות השיעיות בחלק הערבי של המפרץ הפרסי חושפת מערכת יחסים מורכבת ובעייתית עם הסונים. במשך המאה ה-20 ובעשור הראשון של המאה ה-21 ניסו השיעים לקבל את חלקם במשאבים הכלכליים, לקחת חלק בפעילות הפוליטית ולהשוות את מעמדם החברתי לזה של הסונים.¹ למרות כמאה שנות מאבק, זהותם הדתית השונה המשיכה להיות זו הקובעת את מכלול יחסיהם עם החברה והמשטרים הסונים.²

שלושה גורמים מרכזיים השפיעו על מורכבות היחסים הזאת במשך כל ההיסטוריה של האסלאם. הראשון – ברוב שלבי התפתחות השיעה הייתה נטייה ברורה למרידה שנבעה מהטלת ספק עמוק בלגיטימיות של כל שליט מוסלמי שאינו מצאצאיהם של האמאם עלי ואישתו פאטמה. אחת ההשלכות היא הדימוי העצמי של השיעים כקהילה הנתונה לדיכוי פוליטי שיימשך עד חזרתו של האמאם השנים-עשר (אֶמָאם אַל-זֶמְאָן). הגורם השני – השיעים נתפסים בעיני הסונים כאל-ראפצ'ה (המסרבים), ככאלה השוללים כל סמכות פוליטית סונית, ובהכרח ספקניים כלפיה גם אם מכירים בה בפועל. הגורם השלישי – שכנוע עצמי בכך שהשיעה נרדפת בהיותה האמונה האמתית, והיא מקופחת ומדוכאת על ידי "הכפירה הסונית".³

1. Nazih N. Ayubi, *Over-Stating the Arab State* (London and New York: I.B. Tauris Publishers, 1995), pp. 49–51.

2. Joseph Kostiner, "Shi'i Unrest in the Gulf", in: Martin Kramer (ed.), *Shi'ism: Resistance and Revolution* (London: Westview Press, 1987), pp.174–175.

3. Abbas Kelidar, "The Shi'i Imami Community and Politics in the Arab East", *Middle Eastern Studies*, Vol. 24, No. 2, 1988.

בשיעה קיימת מסורת המעניקה לגיטימציה למרד, ודוגמה לכך היא המהפכה האסלאמית באיראן.⁴ אחת מתוצאות המהפכה הייתה היווצרות מודעות פוליטית-דתית חדשה בקרב השיעים במפרץ הפרסי. לטענת מרטין קרמר, "זה היה בלתי אפשרי לשיעים החיים מחוץ לאיראן להימנע מעימות עם נושאי המהפכה באיראן. [...] השיעים ראו במהפכה האיראנית הזדמנות להעלות מחדש את מצוקותיהם".⁵ הצלחתה של מהפכה שבמרכזה עמדו מוטיבים שיעיים מובהקים, בהם תיקון אי-צדק חברתי ושלילת לגיטימיות של שלטון עריץ, גרמה לשיעים להעריך מחדש את מעמדם בחברות שבהן חיו. ההערכה-מחדש הובילה רבים למסקנה שהשוויון המיוחל לא הושג במשא ומתן עם המשטר המגלם את הסדר הקיים. ההבנה הזאת שכנעה רבים כי אקטיביזם פוליטי, לעתים מהפכני ואלים, יכול לממש את שאיפתם לזכות במעמד שווה לזה של הסונים, ואולי יותר מכך.

בבחרין, מכל מדינות המפרץ הפרסי, המגמה הזאת באה לידי ביטוי באופן המעשי ביותר. במאמר זה ייבחנו הדילמות הפוליטיות, הכלכליות והחברתיות בין הרוב השיעי למשטר המיעוט הסוני-שבטי. כמו כן תיבחן התפתחות המאבק השיעי בבחרין במאה השנים האחרונות תוך ניסיון להגדיר את גבולות הזהות הדתית הרחבה יותר מול הזהות הבחרינית.

יחסי שיעים-סונים: פרספקטיבה היסטורית

השלטון בבחרין היה ועודנו נתון בידי בית אל-ח'ליפה. מייסדי השושלת פלשו ב-1783 יחד עם השבטים בעלי-בריתם לבחרין וכבשו אותה משבט אל-מַדְ'פּוּר הסוני, בן חסותו של השלטון הפרסי.⁶ בחרין היא מדינה המורכבת משלושים ושלושה איים, אשר רק חלקם מיושבים. המבנה האתני והדתי של האוכלוסייה הוא הטרוגני. ב-1941 נערך מפקד האוכלוסייה הראשון, שבו נמצא

4. Hamid Dabashi, *Theology of Discontent* (New York and London: New York University Press, 1993), pp. 446-447.

5. Martin Kramer (ed.), *Shi'ism, Resistance and Revolution*, p. 10.

6. יוסף אל-נבהאני, תאריח' אל-בחרין (קהיר: 1924), עמ' 18.

כי מספר התושבים הנו 88,348 - מהם 46,354 שיעים ו-41,994 סונים.⁷ התוצאות הוטו כנראה על ידי המשטר מתוך כוונה לטשטש את העובדה שהשיעים מהווים כשני שלישים מן האוכלוסייה. כיום השם "בחרינים" מתייחס לסונים ולשיעים ממוצא ערבי, אולם במחצית הראשונה של המאה ה-20 יוחס השם הזה ליסוד הערבי השיעי אשר רובו משתייך לזרם התרי - עשרי (אַתְ'נָא עֶשְׂרִיָּה) של האסלאם השיעי.

לאחר מלחמת העולם הראשונה עברה בחרין כמה שינויים שהעיקרי שבהם היה מעבר מן העידן המסורתי אל העידן המודרני. הכלכלה המסורתית, שהתבססה על שליית פנינים וגידול תמרים, איבדה מחשיבותה עם גילוי הנפט והפקתו בתחילת שנות ה-30.⁸ הסכמים שערכו הבריטים ב-1880 וב-1892 עם משפחת אל-ח'ליפה העניקו לה הגנה בתמורה לניהול מדיניות החוץ והקמת בסיס ימי.⁹ ב-1902 נפתחה נציגות בריטית במנאמה בתנאי שלא תתערב בענייני הפנים.¹⁰

המצב השתנה ב-1921 עם הצבתו של נציג בריטי חדש - מייג'ור דאלי (C.K. Daly). השיעים בבחרין פנו לדאלי בבקשה שיסייע להם לקבל זכויות מן האמיר, השיח' עֶסָא אל-ח'ליפה. בעתירה מדצמבר 1921 נכתב: "הקהילה השיעית נמצאת במצב של השפלה גדולה ונתונה בסכנת טבח. אין [לשיעים] הגנה, עדותם המשפטית אינה קבילה, רכושם נתון לביזה והם עצמם נתונים להתעללות

7. Fahim I. Qubin, "Social Classes and Tensions in Bahrain", *The Middle East Journal*, Vol. 9, No. 3, 1955, p. 270; Public Record Office, *Population Census of Bahrain*, FO 371/149151 (31 December 1955).

8. Mahdi Abdalla Al-Tajir, *Bahrain, 1920-1945, Britain, the Shaikh and the Administration* (London & New York: Croom Helm, 1987), p. 1.

9. Al-Tajir, p. 2.

10. Aba Hakima, "The Development of the Gulf States", in: Derek Hopwood (ed.), *The Arabian Peninsula: Society and Politics* (London: George Allen and Unwin Press, 1972), pp. 40-41.

תמידית. חוסר הצדק גובר מיום ליום.¹¹ העתירה שכנעה את דאלי כי עליו לגלות מעורבות רבה יותר בענייני הפנים מכיוון שאי-יציבות פוליטית-חברתית עלולה לסכן את האינטרסים של בריטניה במדינה. הוא ניסה לשכנע את האמיר בצורך ברפורמות מנהליות ומשפטיות, לדוגמה, הקמת מועצה עירונית ובתי משפט שבהם יהיו לשיעים נציגים.¹² האמיר סירב להיענות לבקשתו של דאלי בטענה שזו חורגת מן ההסכמים האוסרים על התערבותו בענייני פנים. ואולם הסיבה האמתית לסירובו הייתה ההבנה כי מתן זכויות כלשהן לשיעים יסכן את יחסיו עם בעלי-בריתו בקרב השבטים הסוניים, שחלקם היו בחסותו של אבן סעוד, אשר התנגד לכל שינוי במעמד השיעים שבהם ראה כופרים.¹³

הסירוב קומם את השיעים והוביל להפגנות ולעימותים ברחבי המדינה. הבריטים החליטו להדיח את האמיר ולמנות לשליט את בנו השיח' חמד אל-ח'ליפה, זאת בתנאי שיסכים לבצע את השינויים המוצעים במעמד השיעים. השיח' חמד ערך שינוי מהותי במערכת המשפט, ביטל חלק מן התקנות שקיפחו את השיעים, בהן היכולת לפגוע בהם וברכושם ללא חשש מעונש. מבחנו הראשון היה כאשר דודו, השיח' ח'אלד אל-ח'ליפה, התעלם מן התקנות החדשות והעניש על דעת עצמו בחומרה שיעים שהואשמו בפגיעה ברכושו. בהתאם לתקנות החדשות הוא ובניו, שלקחו חלק בפגיעה בשיעים, נשפטו לקנסות כספיים והוגלו.¹⁴ הענישה היוותה תקדים משפטי והבהירה לשיעים כי השליט החדש מוכן לפעול גם נגד בני משפחתו כל אימת שזכויותיהם הבסיסיות נפגעות. הם ראו בכך ניצחון ואבן דרך משמעותית ביחסיהם בעתיד עם הממסד השלטוני.

11. R/15/3/495, Political Agent, Bahrain, to Resident, Bushir, 30 December 192, *Archive Editions, Records of Bahrain*, Vol. 3 (England: Antony Rowe, 1993), p. 665.

12. Louay Bahry, "The Opposition in Bahrain: A Bellwether for the Gulf?", *Middle East Policy*, Vol. 5, No. 2, 1997, p. 43.

13. חמזה אל-חסן, אל-שיעה פי אל-ממלכה אל-ערביה אל-סעודיה (שני כרכים) (בירות: ל"מ, 1993, כרך שני, עמ' 390.

14. Al-Tajir, p. 58.

הרפורמות שנערכו בשנות ה-20 הניחו גם את היסודות למנגנוני מדינה חדשים אשר אפשרו שילוב מוגבל של שיעים במוסדות המדינה. הצלחתן של הרפורמות הבהירה לשיעים שאת זכויותיהם עליהם לדרוש מן השלטון באמצעים כמו מחאות פוליטיות קולקטיביות, הפגנות, שביתות מסחר ואף התקוממויות אלימות.¹⁵ בקרב השיעים הופיעו גם ניצנים של מודעות פוליטית בנוגע ליכולתם לחולל שינויים בבחריין. הרפורמות הובילו להיווצרות ברית ראשונית בין השיעים לבין השיח' חמד שהיוותה במידת-מה משקל-נגד לאוטונומיה שממנה נהנו השבטים הסוניים. השיעים לא הסתפקו בהישגים האלה, והמשיכו במאבקם לקבלת יחס שוויוני יותר מן המשטר. ואולם משפחת אל-ח'ליפה לא הייתה מוכנה להמיר את בריתה המסורתית עם השבטים הסוניים למען ברית חדשה עם השיעים.

גילוי הנפט בבחריין והפקתו בשנות ה-30 חוללו תמורות מרחיקות לכת במבנה הכלכלי של המדינה ובמעמד השיעים. רבים מהם הפסיקו לעסוק בעיסוקים המסורתיים, בהם הדיג, שליית הפנינים ועבודת האדמה ועברו לתעשיית הנפט שהפכה למרכיב העיקרי בכלכלת המדינה.¹⁶ הנפט חולל גם מציאות חברתית חדשה בבחריין באמצעות התפתחות מעמד של פועלי תעשייה שהיה מורכב מסונים ומשיעים כאחד. העבודה המשותפת יצרה אפשרות לתודעה מעמדית משותפת, זאת בניגוד לזהות הדתית המפגלת המסורתית. פועלי הנפט חברו למאבק משותף לשיפור שכרם, תנאי עבודתם והזכות להתאגד. ב-1938 פרצה שביתת הפועלים הראשונה במפרץ הפרסי לאחר שהמשטר סירב להיענות לתביעותיהם. כל עוד התמקד המאבק בנושאים מקצועיים, נותרו הסונים והשיעים מאוחדים, ואולם כאשר הפועלים השיעים תבעו גם רפורמות במעמדם החברתי התנגדו עמיתיהם הסונים בטענה כי יש בכך עירוב של פוליטיקה והדבר אינו מקובל עליהם. הפילוג

Fuad Khuri, *Tribes and State in Bahrain* (Chicago: University of Chicago Press, 1980), p. 195.

Louay Bahry, "The Opposition in Bahrain", p. 43.

פגע באפקטיביות המאבק ואפשר למשטר לדחות את התביעות של השיעים.¹⁷

בשנות ה-50 וה-60 של המאה ה-20 התקיימו בבחריין שתי מגמות מנוגדות. האחת – מחאה של השיעים שדרשו שוויון זכויות מלא על בסיס הלאומיות הערבית-בחרינית המשותפת, דרישה שיצרה שוב מתיחות דתית-כיתתית עם הסונים. המגמה השנייה הייתה הפוכה – בהשראת הרדיקליזם הערבי תבע המעמד הבינוני החדש, שהיה מורכב משיעים ומסונים, מודרניזציה של מערכות המדינה כתחליף למערכת השבטית-מסורתית הקיימת. במהלך תהליכות העצאוּרָא ב-1953 פרצה תגרה בין שיעים לסונים, בהם אחיו של השליט, חמד אל-ח'ליפה.¹⁸ עד מהרה הפכה התגרה המקומית למהומות שהתפשטו לאזורים שונים במדינה. במהלך תקפו סונים כפרים שיעיים, פועלי נפט שיעים התעמתו עם עמיתיהם הסונים והפגנות כיתתיות נערכו בכל רחבי המדינה. התקריות הגיעו לשיא ביולי 1953 בעת שהמון שיעי ניסה לשחרר בכוח עצורים מן ההפגנות. המשטרה פתחה באש וכתוצאה מכך נהרגו ארבעה מפגינים ורבים נפצעו. בתגובה פתחו השיעים בשביתת מסחר מלאה שנמשכה כשבוע. עימותים אלימים בין הסונים לשיעים התפתחו לכדי התקוממות כוללת שאיימה על המבנה והמרקם החברתי של בחריין.¹⁹

שיעים וסונים רבים, בעיקר מקרב המעמד הבינוני המשכיל, טענו כי מקור האלימות הוא בפלגנות כיתתית מכוונת מצד המשטר המסרב להתנתק מעברו השבטי. מתוך כוונה לאחד את הפלגים השונים בחברה סביב זהות לאומית משותפת, הוכרזה שביתה כללית בבחריין על ידי "הוועד המנהל המרכזי" שמנה ארבעה שיעים וארבעה סונים.²⁰ הוועד דרש לערוך רפורמות משפטיות,

17. מחמד ע'אנם אל-רמיחי, קדאיא אל-תעייר אל-סיאסי ואל-אג'תמאעי פי אל-בחריין, 1970-1920 (כווית: 1976), עמ' 152-153.

18. Qubin, p. 269

19. Khuri, pp.196-197

20. *Ibid*, pp. 210-211; W. A Beling, "Recent Development in Labor Relations in Bahrain", *The Middle East Journal*, Vol. 3, No. 1, 1959, p.156.

להתיר חופש התאגדות ולהקים מועצה מחוקקת נבחרת. האמיר, השיח' סלמאן אל-ח'ליפה, דחה את הדרישות, ובפעם הראשונה בתולדות המדינה נאלצה המשפחה השלטת להתמודד עם אופוזיציה שיעית-סונית פוליטית משותפת. עם זאת, האופוזיציה הסונית ניסחה את דרישותיה במתווה של רעיונות הלאומיות הערבית, בין היתר אחדות ערבית, סוציאליזם לאומי וביטול המאפיינים שנתפסו כמפלגים את החברה הבחרינית.²¹ האופוזיציה השיעית התמקדה באינטרסים מקומיים שעיקרם בקץ הקיפוח והאפליה על רקע מוצא דתי ועדתי ובפתרון בעיות האבטלה באמצעות שילוב השיעים במקומות עבודה במקום הזרים.

המשטר, שניסה לפייס את האופוזיציה, הסכים להקמת "מפלגת האחדות הלאומית", שהייתה המפלגה הראשונה בתולדות נסיכויות המפרץ, שבה היו מאוגדים סונים ושיעים כאחד.²² ההערכה הייתה שמפלגה זו תתגלה ככלי ריק, אולם היא תבעה הקמת פרלמנט נבחר עם סמכויות רחבות ורפורמות מקיפות במבנה המשטר. הנציגים השיעים במפלגה דרשו שיינתן להם בפרלמנט ייצוג שווה, אך הסונים סירבו לשריין עבורם מחצית מן המושבים. הממשלה דחתה את מרבית תביעותיה של המפלגה, בעיקר את דרישתה לכוונן אספה נבחרת שתיקח חלק פעיל בחיים הפוליטיים, אך הייתה מוכנה לשאת ולתת עמה בעניין הרפורמות המשפטיות וחופש ההתאגדות. הממשלה קיוותה שהתמשכות המשא ומתן תגרום לאופוזיציה להתפלג למרכיביה הדתיים.²³ השיעים חשו שזו הזדמנות יוצאת דופן עבורם לקדם גם את זכויותיהם החברתיות והכלכליות. התנגדות המשטר הובילה את הרדיקלים שבהם, בעיקר אנשי הדת צעירים, לקרוא למהפכה אלימה "נגד הממשלה העושקת ונגד הבוגדים המסייעים לאויב (הממשלה) בכלל, ולמשפחת אל-

21. Beling, "Recent Development in Labor Relations in Bahrain", p. 157.

22. R15/3/182, Political Agent, Bahrain, to Political Resident in Bushire, 25 December 1954, *Archive Editions, Records of Bahrain*, Vol. 7, p. 68.

23. Bahry, "The Opposition in Bahrain", p. 43.

ח'ליפה בפרט".²⁴ באופן מעשי הם שיחקו לידי המשטר שביקש לבודד את האופוזיציה וליצור קרעים בתוכה. ב-1956 אכן התפצלה האופוזיציה למרכיביה הדתיים ואיבדה את התמיכה העממית בה. הפיצול אפשר למשטר להורות לכוחות הביטחון לעצור את מנהיגי האופוזיציה והם נשלחו לכלא באי העונשין הבריטי סנט הלנה (St. Helena).²⁵ ההתקוממות לא צלחה בעיקר בשל כישלונה של האופוזיציה ליצור מכנה משותף בין מרכיביה החברתיים והדתיים השונים. ואולם התקדים של שיתוף הפעולה בין הסונים לבין השיעים אפשר מאבקים משותפים בעתיד.

לאחר קבלת העצמאות מבריטניה ב-1971 גבר הלחץ על השלטון לכונן אספה לאומית. האמיר, השיח' עסא בן סלמאן אל-ח'ליפה, חרף התנגדותו הראשונית, נאלץ לאפשר בחירות חופשיות לאספה מייצגת. בבחירות שנערכו ב-1973 נבחרו מועמדים עצמאיים מכיוון שהקמת מפלגות פוליטיות הייתה אסורה.²⁶ רוב השיעים בחרו נציגים שהבטיחו לפעול להשגת שוויון חברתי מלא.²⁷ רוב בני המעמד הבינוני התאגדו סביב נציגים, שיעים וסונים, שתבעו הגבלת סמכויות השלטון וקראו לשינוי פניה של החברה המסורתית ולאיינטגרציה חברתית של מרכיביה ללא קשר לזהותם הדתית. ההתארגנות השלישית הייתה שבטית-סוננית נאמנה למשפחת אל-ח'ליפה.²⁸ האספה הלאומית פעלה מדצמבר 1973 עד יוני 1974 וכן מאוקטובר 1974 עד יוני 1975. באוגוסט 1975 פוזרה האספה בצו האמיר ולא כונסה שוב.²⁹ בתוקף הצו הושעתה החוקה. העילה הפורמלית הייתה מחלוקת בנוגע לחוק המסמיך את הממשלה לעצור ולאסור ללא משפט למשך שלוש

Beling, p. 158 .24

Khuri, p. 205 .25

26. אלוף הראבן (עורך), "הפרלמנטים במדינות ערב", סקירות (תל אביב: מכון שילוח, 1976), עמ' 22.

27. Rosemarie Said Zahlan, *The Making of the Modern Gulf States: Kuwait, Bahrain, Qatar, The United Arab Emirates and Oman* (London: Unwin Hyman Ltd., 1989), pp. 60–62.

Khuri, pp. 219–230 .28

Zahlan, p. 62 .29

שנים חשודים בסיכון ביטחון המדינה. רוב חברי האספה הנבחרת התנגדו בטענה שהוא מנוגד לחוקה ומעניק סמכויות יתר לממשלה וסירבו בתגובה לאשר חוקים אחרים שיזמה הממשלה.³⁰ האחדות יוצאת הדופן הזאת הייתה הגורם המכריע בהחלטת האמיר לפזרה. הוא הבין שאיזון הכוחות בחברה הבחרינית הופר לרעתו ומהווה סכנה ליציבות שלטונו.

הניסיון הפרלמנטרי קצר הימים של בחרין הוכיח בין היתר שלשערים ולסונים יש יכולת להתאחד למען מטרות מוגדרות, לדוגמה, דרישות לצמצום סמכויות המשטר. ואולם הניסיון הזה גם לימד על יכולתה של משפחת השלטון להחזיק בכוחה גם מול קואליציה רחבה. פיזור הפרלמנט גובה בהבטחתה של סעודיה לסייע לשלטון אם תפרוץ התקוממות עממית. תהליכי הרפורמות שאותם ניסתה האספה לקדם פסקו, ומשפחת השלטון ובעלי-בריתה הסונים ניכסו שוב לעצמם את כל מוקדי הכוח במדינה. השיעים קבלו במרירות כי "מעמדם הפך שווה לזה של הפועלים הזרים, כלומר, משוללי זכויות".³¹

המהפכה האיראנית והשיעים בבחרין

המהפכה באיראן ב-1979 שינתה את הדפוסים של המאבק השיעי - מאלה המפצירים זה שנות דור להשתלב במסד הקיים, גם בעמדות זוטרות יחסית, לכאלה התובעים את חלקם במוקדי הכוח במדינה ללא תחושת נחיתות דתית-חברתית. ניקי קדי (Nikki R. Keddie) ציינה כי בין מדינות המפרץ למשטר השאה היו נקודות דמיון רבות: שלטון אוטוקרטי; הכנסות נפט גבוהות; פער הולך וגובר בחלוקת ההכנסות; התחזקות אידיאולוגיות אנטי ממשלתיות, כולל אסלאמיות; מודרניזציה ואורבניזציה מואצות.³² התהליכים האלה חיזקו בבחרין את מעמד המדינה על חשבון והיות

30. הראבן, עמ' 23.

31. Andrew Whitley, "Minorities and Stateless in Persian Gulf Politics", *Survival*, Vol. 35, No. 4, 1993, p. 43.

32. Nikki R. Keddie, *Iran and the Muslim World: Resistance and Revolution* (New York: New York University Press, 1995), p. 113.

שבטיות ולוקליות, אולם בד בבד הותירו את השיעים בעמדות של נחיתות מבחינות חברתית וכלכלית ביחס לסונים. גבריאל בן דור הסביר: "כאשר קבוצות חשות מקופחות על ידי חלוקה מחדש של משאבים כלכליים ואחרים בהשפעת המודרניזציה, הן עשויות לפנות לזהות האתנית כמקור כוח".³³

יחסם של השיעים במדינות המפרץ למהפכה האיראנית היה אמביוולנטי: מצד אחד תחושה שניתן לחולל שינוי מהפכני בחברות השמרניות במפרץ שיכול לשחרר אותם ממעמד של מיעוט פוליטי ודתי; מצד אחר עוררה המהפכה התייחסות חשדנית ומפוכחת למסרים שהגיעו מאיראן.³⁴ הרדיקלים בקרב השיעים האמינו כי המהפכה יצרה שיח פוליטי חדש שבאמצעותו ניתן לחולל מהפכה כוללת בסדר הקיים. הם האמינו כי דרכי המחאה המסורתיות נכשלו, ולא נותר אלא לחקות את המודל האיראני.³⁵ עד המהפכה האיראנית נחלקה האופוזיציה השיעית בבחריין בין ארגונים חילוניים, בהם החזית העממית לשחרור בחריין (אל-ג'בֶּהָה אל-שַׁעֲבִיָּה לְתַחְרִיר אל-בַּחְרִין), שמסריה כוונו בעיקר לאלִיטה השיעית העירונית, לבין תנועות דתיות מתונות בהן תנועת שחרור בחריין האסלאמית (תְּחָרִיר אל-בַּחְרִין אל-אֶסְלָאמִיָּה) בהנהגתם של סיד אל-שֶׁהַאֲפִי ומנצור אל-ג'מְרִי. המצע של התנועה האחרונה תמך ברעיונות אסלאמיים מתונים והתמקד ביישום חוקת 1975 ובחלוקה צודקת של המשאבים, אך לא תמך ביישום השריעה כחוקת המדינה. במקביל פעלה תנועה דוגמטית בהנהגתם של הָאֲדִי אל-מְדְרִסִי (עיראקי במקור) וצאדק רוֹחָאֲנִי (נציגו של ח'ומיני בבחריין), שהטיפה במסגדים השיעיים למהפכה בדגם

33. Gabriel Ben-Dor, "Minorities in the Middle East: Theory and Practice", in: Ofra Bengio and Gabriel Ben-Dor (eds.), *Minorities and the State in the Arab World* (London: Lynne Rienner Publishers, 1999), p. 2.

34. Fred H. Lawson, "Opposition Movements and U.S. Policy towards the Arab Gulf States" (New York: Council on Foreign Relations Press, 1992), p. 11.

35. Youssef M. Choueiri, *Islamic Fundamentalism* (London: Printer Publishers, 1990), pp. 69–70.

איראני. ב-23 בפברואר 1979 יצאו מן המסגדים אלפי בחרינים, בהנהגתם של אנשי הדת, להפגנת תמיכה במהפכה האיראנית, במסריה ובמנהיגה ח'ומיני. הם תבעו להחיל את השריעה כחוק המדינה, להפריד בין בנים לבנות בבתי הספר, לאכוף את קוד הלבוש האסלאמי על נשים ולבטל את החוק לביטחון המדינה.³⁶

ממשלת בחרין גירשה באוגוסט 1979 את אל-מדרסי לאיראן באשמה של הפרת הסדר הציבורי וסכנה לביטחון המדינה. אל-מדרסי הקים ארגון חדש – החזית האסלאמית לשחרור בחרין (אל-ג'וּפְהָה אל-אֶסְלָאמִיָה לְתַחְרִיר אל-בחריין). המטרות המוצהרות של הארגון היו: הפלת המשטרים המלוכניים, הקמת רפובליקות אסלאמיות בעלות זיקה למודל האיראני וסגירת כל בסיסי הצבא האמריקניים במפרץ ככלל, ובבחרין בפרט. הארגון מומן והוכון על ידי איראן, ורוב חבריו היו שיעים בחרינים ממוצא איראני. בנוסף הוקם ארגון אופוזיציה שהיה על טהרת השיעים הערבים בבחרין – תנועת החירות האסלאמית בבחרין (תַּחְרַת אל-תַּחְרִיר אל-אֶסְלָאמִיָה פִי אל-בחריין) – אשר היה מזוהה עם מפלגת הדעוה האסלאמית (חֻזַב אל-דְעוּה אל-אסלאמיה) שמרכזה בעיראק. השוני האתני בין הארגונים האלה הוביל להאשמות הדדיות ולפיצול המאמץ השיעי מול המשטר.

ממשלת בחרין הבינה כי התקוממות שיעית בתמיכתה של איראן עלולה לאיים על יציבותה, ואף על עצם קיומה. הנושא שקומם את השיעים יותר מכול הייתה האבטלה ששיעורה בקרב גילאי 18-50 היה 30% – כפליים מזה שבקרב כלל האוכלוסייה. במקביל שולבו עובדים זרים רבים בשוק העבודה, לעתים במשכורות גבוהות. נושאים אחרים שקוממו את השיעים היו מצבם הירוד של הכפרים השיעיים, שבחלקם לא היו חשמל ומים זורמים, והמשך הדרתם מרוב העמדות בכלכלה, בצבא וביתר מנגנוני המדינה. ב-1980 הקצתה הממשלה תקציבים מיוחדים למגזר השיעי בתחומי החינוך, הדיור, הבריאות וצמצום האבטלה. המענה החלקי לדרישותיהם של השיעים סייע לצמצום חלק מגורמי המחאה העממית ולהעלאת

36. עבד אל-האדי ח'לף, בנאא אל-דולה פי אל-בחריין: אל-מהמה עיר אל-מנג'זה (בירות: דר אל-כנוז אל-ערביה, 2000), עמ' 88-89.

התמיכה במשטר אל-ח'ליפה בקרב המעמד הבינוני השיעי. לדעיכת המחאה הרחבה תרמו גם מאבקי הכוח הפנימיים באיראן בין תומכי ח'ומיני למתנגדיו ותחילת המלחמה בין עיראק לאיראן. שיעים רבים התפכחו מהאשליה כי באיראן מתעצב משטר מופת דתי וחברתי שראוי שישמש מודל לבחריין. יצחק נקש הסביר כי "בסופו של דבר לא קנתה הדרישה לכונן מדינה אסלאמית אחיזה בדעת הקהל השיעית".³⁷

דעיכת המחאה העממית הובילה להקצנה בקרב קבוצות שיעיות מהפכניות בבחריין שהיו מורכבות בעיקר מאינטלקטואלים אסלאמיסטים, מסטודנטים ומאנשי דת צעירים. הללו שללו את הלגיטימיות של משפחת אל-ח'ליפה ודגלו ברעיונות של רדיקליזם חברתי ופונדמנטליזם דתי. כל אלה הועצמו במהלך שנות ה-80 על ידי תעמולה מיליטנטית איראנית, אשר האיצה בשיעים במפרץ להפיל את המשטרים הקיימים לטובת רפובליקות אסלאמיות על פי המודל שקבע ח'ומיני. בדצמבר 1981 נעצרו בבחריין מהפכנים שיעים כאשר ניסו להסתנן למדינה במטרה להפיל את השלטון. לטענת ממשלת בחריין, השתייכו חברי הקבוצה ל"חזית האסלאמית לשחרור בחריין". הרכב הקבוצה חשף ניסיון התארגנות כלל-שיעית במפרץ. מתוך 73 חברי הקבוצה 13 היו מסעודיה, אחד מכווית, אחד מעומאן והיתר מבחריין. בחקירת חברי הקבוצה נחשפה מעורבותה של איראן בניסיון ההפיכה. ראש ממשלת בחריין, השיח' ח'ליפה בן סולטאן אל-ח'ליפה, האשים את איראן במזימה לערעור יציבותה של מדינתו ושל המפרץ כולו.³⁸

תגובות המשטרים במפרץ להפיכה הכושלת היו נזעמות. במאמר מערכת של אחד העיתונים המרכזיים נטען כי "פעם נוספת הוכיחו שליטי טהראן שהם קבוצת קושרים הזוממים נגד האומה. [...] האומות הערביות והאסלאמיות לא נמלטו משנאתם ומטיפשותם מאז עלו השליטים האלה לשלטון והחלו במבצע להרוס

37. יצחק נקש, בדרך אל הכוח: השיעים בעולם המודרני (אור יהודה: דביר, 2006), עמ' 91.

38. עלי האשם, אל-נהאר אל-ערבי ואל-דולי (פריז), גיליון 243, 28 בדצמבר 1981 עמ' 25-27.

[את יציבות האזור]. ואולם עמי האזור, המודעים באופן מלא לכל [ההתרחשויות], ומבינים לחלוטין את ממדי הסכנה, מסוגלים להתייצב מול האתגר החדש הזה ולהתמודד עם הסכנה המסתתרת מאחורי המסכות והבערות של איתאללה זה או אחר".³⁹ במאי 1982 הבהיר השיח' ח'ליפה כי בתגובה לחשיפת הקשר בבחרין הוא פועל להרחבת שיתוף הפעולה בין מדינות המפרץ גם במישור הביטחוני: "אנו חשים שעל ידי שיתוף פעולה עם מדינות אחרות באזור נוכל לרכוש ידע רחב יותר על המתרחש ועל מי שמנסה לגרום אי יציבות בארצותינו. חוזה ההגנה שחתמנו עם סעודיה בדצמבר 1981 נועד לאפשר לנו להתרכז בהמשך פיתוח ארצנו. [...] הקמת המועצה לשיתוף פעולה במפרץ היא הישג, מכיוון שאם בוחנים את המשטרים של המועצה, הם כולם דומים".⁴⁰

הטרור האיראני-שיעי העיד יותר מכול על האכזבה מאי-ההיענות הרחבה של הקהילה השיעית למסרים של המהפכה האסלאמית. למעשה, פעולות הטרור הניעו את מרביתה לחדול מתמיכתה באיראן. המהלך הזה היה בבחינת ניצחון משמעותי למשטר הבחריני. מדיניותו התקיפה כלפי שני האוימים – החיצוני האיראני והפנימי השיעי – הרתיעה את רוב השיעים בבחרין מלהמשיך בהתנגדותם לשלטון. ההצלחה בבידוד איראן במרחב המפרץ ודחיקת האופוזיציה השיעית אל מחוץ לגבולות המפרץ הפרסי מנעה את הצורך ברפורמות נוספות במעמד השיעים.

המחאה בשנות ה-90

המערכת הפוליטית בבחרין נשלטה בשנים 1961-1999 על ידי האמיר השיח' עֶסָא בן סלמאן והשיח' ח'ליפה בן סלמאן, אחיו וראש הממשלה. האחרון פעל ללא לאות לחזק את שליטת המשפחה ובעלי בריתה בקרב השבטים הסוניים במערכות הפוליטיות, הכלכליות והביטחוניות. התסכול מכך שמשפחת אל-ח'ליפה החזיקה באופן כמעט מוחלט בכל מוקדי השלטון היה נחלת רבים

39. Arab Report, 17 December 1981

40. Gulf Daily News (Manama), 15 May 1982

בחברה הבחרינית, והיה אחד מן הגורמים העיקריים להתחדשות המחאה החברתית-פוליטית.⁴¹ בנובמבר 1992 הוגשה עצומה לשליט בחרין שעליה היו חתומים כ-300 אישים בעלי השפעה במדינה מכל המגזרים. בעצומה הוצגו התביעות הבאות: ביטול השעיית החוקה והפרלמנט מ-1975, שחרור אסירים פוליטיים והתרת שובם של גולים. העצומה נותרה ללא מענה, ובתגובה לכך הוקמה תנועה פוליטית חדשה – התנועה החוקתית (אל-תַרְפָּה אל-דוֹסְתוֹרִיָּה) אשר איגדה סוגים ושיעים, ליברלים ודתיים, עירוניים וכפריים. התנועה החתימה כ-25,000 אזרחים (מתוך כ-300,000 בכל המדינה) על עצומה נוספת שכללה את התביעות הקודמות, והיא הוסיפה עליהן מתן זכויות אזרחיות ופוליטיות לנשים, כינון מערכת צדק שוויונית ועריכת רפורמות כלכליות מקיפות.⁴² הנהגת התנועה הייתה מורכבת משלושה שיעים ומשלושה סונים – ארבעה מהם אנשי דת, שניים מכל זרם: עבד אל-אמיר אל-ג'מרי ועבד אל-והאב (שיעים) ועיסא אל-ג'וֹדְר ועבד אל-לטיף אל-מחמוד (סונים). שני הנציגים האחרים השתייכו לתנועות לאומיות וליברליות: חמיד סַנְקוֹר (שיעי) ומחמד ג'אבר אל-צבאח (סוני).⁴³ התנועה החוקתית זכתה לתמיכה עממית יוצאת דופן של כל שכבות האוכלוסייה. סונים רבים הצטרפו לתנועה מכיוון שמאסו בכך שרוב העוצמה הפוליטית והכלכלית הייתה מרוכזת בידי משפחת אל-ח'ליפה והאליטות המקורבות אליה. יתרה מזו: מדיניות העסקת זרים צמצמה את אפשרויות התעסוקה בשכר הוגן לסונים ולשיעים כאחד. בתקופה שלאחר קבלת העצמאות ב-1971 עלה מספר העובדים הזרים מ-37,885 ל-184,732, כמעט פי חמישה, ואילו מספר אזרחי בחרין גדל בפחות מפי שניים.⁴⁴ רבים

41. Louay Bahry, "The Socioeconomic Foundations of the Shiite Opposition in Bahrain", *Mediterranean Quarterly*, Vol. 11, No. 3 (Summer 2000), pp.129–131.

42. ח'לף, עמ' 95.

43. נקש, עמ' 92.

44. M. E. Dito (2007), "Migration Policies and Challenges in the Kingdom of Bahrain", Retrieved April 24, 2009, from Center for Migration and Refugee Studies at the American University

מן העובדים הזרים הועסקו ישירות על ידי הממשלה בעוד כרבע מן האזרחים היו מובטלים.

האמיר, שיח' עסא, ואחיו ראש הממשלה שיח' ח'ליפה ראו בביקורת התנועה החוקתית עליהם ובאהדה שלה זכתה בציבור חתרנות המסכנת את יציבות המשטר. בנובמבר 1994 נעצרו בהוראתם שיעים חברי התנועה החוקתית - עלי סלמאן, תַּמְוֶה אל-דִּירִי ו-תַּיְדִר אל-סַתְרִי - וגורשו לדובאי; המגורשים יצאו ללונדון, ומשם המשיכו את פעילותם נגד המשטר. עצם העובדה שהשיח' עלי סלמאן למד בשנים 1987-1992 בקום סיפקה לממשלה הבחרינית צידוק להפניית אצבע מאשימה לרפובליקה האסלאמית של איראן. בעקבות המעצר וההגליה נערכו בדצמבר 1994 הפגנות שהיוו את השלב הראשון באיגת'פאדה הבחרינית, אשר נמשכה לסירוגין עד 1999.⁴⁵ בשנה הראשונה נהרגו עשרות מפגינים, 12 שוטרים וכמה זרים. מספר העצורים, בהם גם ילדים גילאי 12-15, היה 3,000-5,000. המשטרה הקפידה להבחין בין מפגינים ומנהיגים סונים, שבהם כמעט שלא פגעה, לבין אלה השיעים, שנגדם הפעילה כוח רב. הממשלה טענה כי התנועה החוקתית אינה מייצגת את אזרחי אלא רק חלק מן השיעים שנאמנותם נתונה לאיראן. טענה זו לא הייתה מבוססת דיה, שכן בין ראשי התנועה היו סונים בולטים, בהם עורך הדין אחמד שַׁמְלָאן (נציג התנועה הדמוקרטית) וד"ר מונירה פַּתְרוּו (מרצה למדעי החברה באוניברסיטת המפרץ). מעבר לכך, סונים רבים אחרים תמכו ברעיונות התנועה.⁴⁶ אחד ממנהיגי הבולטים של המחאה היה השיח' עבד אל-אמיר אל-ג'מרי, איש דת וחבר פרלמנט לשעבר, אשר גילם בפעילותו הפוליטית זן חדש של מנהיגים דתיים שיעים בבחריין, שהתנגדו להכפפת האינטרסים של השיעים בבחריין

in Cairo website at <http://www.aucegypt.edu/ResearchatAUC/rc/cmrs/reports/Pages/default.aspx>.

⁴⁵ Bahri, "The Opposition in Bahrain", p. 48.

⁴⁶ Munira Fakhro, "The Uprising in Bahrain", Human Rights Watch/Middle East, Routine Abuse, Routine Denial: Civil Rights and the Political Crisis in Bahrain (Washington, DC, June 1997).

לאיראן. הוא צידד במרי אזרחי לא אלים ובשיתוף פעולה הדוק עם הסונים.⁴⁷

האמיר עסא נפגש באפריל 1995 עם קבוצה של כ-20 ממנהיגי השיעים ודן עמם במציאת פתרונות למחאה המתמשכת, אך הבהיר להם כי ממשלתו לא תסכים לערוך כל רפורמה בלחץ הרחוב. בשל העובדה שבמהלך המחאה נהרגו ונפצעו מפגינים ושוטרים רבים נאלצה הממשלה לחדש את הדיאלוג עם מנהיגי האופוזיציה, והשיחות בעניין הזה החלו באוגוסט אותה שנה. השיח' מתמד בן ח'ליפה, שר הפנים, נפגש עם כמה ממנהיגי המחאה הכלואים, בהם השיח' אל-ג'מרי, השיח' חסן סולטאן וסייד אַברהים. הוא הפציר בהם לקרוא לתומכיהם לשים קץ לאלימות, ובתמורה הבטיח לשחרר את כל האסירים, להשיב את הגולים ובשלב מאוחר יותר לדון עם האופוזיציה על תביעותיהם העיקריות. כמחווה של רצון טוב שוחררו ב-17 באוגוסט כ-150 מן האסירים ונוספים בתחילת ספטמבר. אל-ג'מרי עצמו שוחרר ב-25 בספטמבר. ממשלת בחרין הייתה מוכנה להיענות לתביעות הכלכליות ולחלק מן התביעות הפוליטיות, אולם לא להחזרה של החוקה והאספה הלאומית.⁴⁸ הסירוב הזה לצד המשך החזקתם במעצר של מאות מפגינים היו מן הגורמים העיקריים לכך שהאינתיפאדה בבחרין נמשכה.

בתחילת 1996 גברו ההפגנות האלימות בבחרין ובד בבד התעצמו אמצעי הדיכוי של הממשלה. אלפים רבים נוספים נעצרו, עשרות גורשו מן המדינה, ורוב המנהיגים השיעים נעצרו או גורשו, בין היתר אלה ששוחררו קודם לכן. ברחבי בחרין נפגעו מרכזי שלטון ועסקים, בהם משרדי ממשלה, בתי משפט, בתי מלון, מרכזי קניות ומסעדות. בכפרים ובעיירות שיעיים, ואף בבירה מנאמה, התקיימו לעתים קרובות הפגנות. במרץ 1996 הושלכו בקבוקי תבערה לעבר מסעדה בנגלדשית בעיירה השיעית סיטרה ושבעה עובדים זרים נשרפו למוות. שלושה שיעים שהיו מעורבים

47. אל-ג'זירה, 24 בינואר 1993.

48. J. E. Peterson, "Bahrain: The 1994-1999 Uprising", *Arabian Peninsula Background Note*, No. APBN-002, Published on www.JEPeterson.net, January 2004.

באירוע הזה נידונו למוות, ולראשונה מאז 1977 הוצא להורג שיעי שהואשם ברצח שוטר.⁴⁹ בשנה זו "חשפה" ממשלת בחריין קשר להפלת המשטר במטרה לכוון רפובליקה אסלאמית, דומה לזו שבאיראן. הטלוויזיה הממלכתית שידרה הודאות שלכאורה ניתנו על ידי הקושרים, המודים בקשר ובהשתייכות לארגון חזבאללה הבחריני.⁵⁰ ההפגנות האלימות נגד הממשלה נמשכו עד 1999, ובמקביל הוחרפו צעדי העונשין – מעצרים, עינוי אסירים, מאסר של מנהיגי המפגינים או גירושם. בפעולות שננקטו נגד המפגינים הייתה הבחנה ברורה בין סוגים לשיעים.

אי היציבות המתמשכת בבחריין עוררה מתחים בתוך משפחת אל-ח'ליפה. השיח' ח'ליפה, ראש הממשלה הוותיק, הוביל קו נוקשה, ואילו השיח' חמד בן עסא, יורש העצר, היה פתוח יותר לדיאלוג אמתי עם הנהגת התנועה החוקתית. השניים ייצגו גישות שונות להשבת היציבות במדינה, אך נחלקו גם בשאלת חוון עתידה של בחריין. השיח' ח'ליפה דבק בגישתו שלפיה עמדות הכוח האמיתיות צריכות להיוותר כפי שהיו בעבר, כלומר, בידי בני המשפחה וקואליציית השבטים הנאמנים לה. השיח' ח'ליפה פעל במשך שנים רבות לחזק את הברית הזאת, בין היתר באמצעות מתן אזרחות לכ-10,000 משפחות סוניות מירדן, מסוריה, מפקיסטן ומתימן שראשיהן שירתו בכוחות הביטחון הנאמנים למשפחת אל-ח'ליפה.⁵¹ כמו כן ניתנו אזרחות, דיור וחינוך מיוחד לכ-20,000 בני שבטים, בהם אל-דְּנָאָסֶר, שְּמֶר ושבטים אחרים מחצי-האי הערבי. השיח' ח'ליפה דאג במשך שנים רבות לבצר גם את כוחו הכלכלי ואת זה של בעלי בריתו, בעיקר באמצעות העברת חלק ניכר מן ההון והאדמות במדינה לבעלותו ולבעלותם. בנוסף ניתנו להם רוב המשרות הבכורות בממשל ובמדינה. למעשה, גם לאחר יותר מ-200 שנות שלטון נותרו עדיין בסיסי הכוח האמיתיים

Ibid .49

Ibid, p. 93 .50

51. Mansür al-Jamri, "State and Civil Society in Bahrain", Paper Presented at the Annual Conference of the Middle East Studies Association, Chicago, December 9, 1998.

בתוך המערכת השבטית. מרכיב חשוב נוסף הייתה תנועת "האחים המוסלמים" בבחרין בהנהגת השיח' עסא בן מחמד אל-ח'ליפה. תנועה זו סירבה להצטרף לאופוזיציה חרף הביקורת שהייתה לה על המשטר. הסיבה לכך הייתה המרכזיות של אנשי הדת השיעים בהנהגת התנועה החוקתית. התנועה האסלאמית הסונית התנגדה לרפורמות פוליטיות שהיו עלולות לחזק את ההשפעה השיעית במדינה. היותורתה מחוץ לאופוזיציה סייעה למשטר לקבוע בתודעה את התנועה החוקתית כשיעית במהותה.

השיח' ח'ליפה ביקש, באמצעות שינוי המאזן הדמוגרפי לטובת הסונים, להימנע מכל רפורמה למען השיעים שהיו בעיניו גיס חמישי ושלוחיה של איראן. השיח' חמד, בניגוד אליו, האמין כי השבת היציבות מחייבת דיאלוג והיענות לרוב התביעות של התנועה החוקתית. הוא סבר שחלפו הזמנים שבהם יכלה משפחת אל-ח'ליפה לשלוט בעיקר באמצעות הקואליציה השבטית, להחזיק בידיה את כל הסמכויות במדינה ולפתור קונפליקטים פנימיים באמצעות הכוח בלבד. טענתו הייתה שכדי שהשלטון ייוותר לאורך זמן בידי המשפחה, יש להנהיג דמוקרטיזציה במערכות השונות במדינה.⁵² המחלוקת ביניהם הייתה גם בנוגע לסמכויות, הרבות מדי לדעת השיח' חמד, שהיו בידיו של השיח' ח'ליפה. לבד מן התואר הרשמי של שליט המדינה הוא החזיק בידיו את רוב מוקדי הכוח במדינה מאז תחילת שנות ה-60. יורש העצר ראה בכך סכנה אישית למעמדו כשליט הבא, ולכן חיפש דרכים לקצץ בסמכויותיו של דודו. ההזדמנות הגיעה כאשר האמיר של בחרין מת באופן מפתיע במרץ 1999.

הדיאלוג הלאומי

חילופי השלטון עוררו תקווה שניתן יהיה לחולל שינויים. האופוזיציה הכריזה על הפסקה זמנית של המחאה הפוליטית האקטיבית כדי ליצור ערוצי דיאלוג אפשריים עם השליט החדש.

Moshe Ma'oz, "The "Shi'i Crescent: Myth and Reality", *Analysis Paper*, No. 15, November 2007, p. 28.

החל תהליך של דיאלוג לאומי חסר תקדים מאז השעיית החוקה ב-1975. האמיר החדש החליט כי עליו להיפגש באופן ישיר עם המגזרים השונים בחברה בבחרין. הוא חידש את המסורת השבטית של התכנסות מג'לס יומי בארמונו, זאת כדי שיוכל לעמוד על רחשי לב הציבור. בשלב הראשוני האמיר לא התחייב לקבל את ההצעות שעלו במפגשים, ואף לא הסכים לקיים דיון עם מנהיגי התנועה החוקתית. האמיר נזהר מלנקוט צעדים מרחיקי לכת בחודשים הראשונים לשלטונו, שהיו עלולים להוביל לעימותים עם ראש הממשלה ובעלי בריתו בקרב משפחת השלטון והאליטה השבטית. לראש הממשלה, זה כמעט 40 שנים, הייתה אחיזה משמעותית במנגנוני המדינה הפורמליים, כולל כוחות הביטחון והמגזר הכלכלי. הוא זכה לאמון כמעט מלא בקרב משפחת ראשי אל-ח'ליפה והאליטות השבטיות. לנוכח מרכזי העוצמה האלה, העלולים אף להדיחו, ביקש האמיר חמד לבנות מוקדי כוח חלופיים לאלה של ראש הממשלה.

האמיר חמד העניק הטבות מפליגות לאליטה השבטית השלטת - מענקים כספיים נדיבים ותפקידים - אך במקביל נדבר עם האופוזיציה. האחרונה שבה והעלתה את הדרישה להשבת חוקת 1975 ולכינונה מחדש של האספה הלאומית. בנובמבר 2000 הקים האמיר חמד ועדה לאומית עליונה שמנתה 46 חברים, בהם שש נשים, במטרה לנסח אמנת יסוד לאומית. בטיטה הראשונה שהגישה הוועדה נקבע כי יוקמו שתי מועצות: האחת, אספת הנציגים (מג'לס אל-נאב) אשר תיבחר באופן חופשי על ידי האזרחים מעל גיל 20, כולל נשים, ואשר יהיו לה סמכויות חקיקה. השנייה - מועצה מייעצת (מג'לס אל-שוּרָא) תמונה על ידי השליט, ותכלול מומחים ואזרחים מובילים בתחומם.⁵³ האופוזיציה דרשה בתמורה להסכמתה שייערכו כמה שינויים, ובהם הבהרה כי למג'לס אל-שורא לא יהיו סמכויות חוץ מייעוץ; לאספה הלאומית יהיו סמכויות חקיקה מלאות ומחייבות; ביטול החוק לביטחון לאומי המאפשר מעצר ללא הגבלה; שחרור כל האסירים הפוליטיים; הסכמה להשבת הגולים הפוליטיים; מתן

53. ח'לף, עמ' 106, 117.

חופש ביטוי פוליטי רב מאשר בעבר; מלחמה בשחיתות הציבורית; סיוע למובטלים ויצירת מקומות עבודה חדשים עבורם; והתרת הקמת איגודי עובדים מקצועיים.⁵⁴ האמיר דן בדרישות האלה עם מנהיגים שיעים בולטים, בהם סיד עבדאללה אל-ג'ורניפי (הפגישה התקיימה בביתו) ושיח' עבד אל-אמיר אל-ג'מרי. לאחר הדיון עמם הוא קיבל את דרישות האופוזיציה ואף הסכים שיצלמו את מעמד החתימה.⁵⁵

בעקבות ההסכם הסירה האופוזיציה את התנגדותה למשאל עם על אמנת היסוד הלאומית. מנהיגי השיעים הביעו את תמיכתם בה, וקראו לתומכיהם להצביע בעדה. בפברואר 2001 אישרו 98.4% מאזרחי בחרין את האמנה שנתפסה בעיני רבים כמבשרת עידן חדש בתולדות המדינה. משאל העם הבהיר לאלטיה השלטת ולראש הממשלה כי המלך חמד (שמשאל העם אישר את הפיכתו למלך ואת הפיכת בחרין למונרכיה חוקתית) זוכה לתמיכה חסרת תקדים של העם, וכי כל ניסיון לפגוע בסמכותו יכול לקומם נגדם את כלל החברה.

ואולם עד מהרה התפכחה התנועה החוקתית מאשליית העידן החדש. החוקה החדשה, אשר פורסמה כמה ימים לאחר אישור האמנה, נוסחה ללא שיתוף נציגי האופוזיציה. בחוקה נקבע כי האספה הלאומית תהיה מורכבת ממערכת דואלית כמוסכם, אך הוענקו בה סמכויות חקיקה גם למג'לס אל-שורא. יתרה מזו: במקרה של מחלוקת בענייני חקיקה בין שני הבתים ניתנה סמכות ההכרעה ליושב ראש הבית הממונה. באופן מעשי סמכויות החקיקה של המג'לס הנבחר היו מותנות בהסכמת היושב ראש הממונה.⁵⁶

<http://www.vob.org>, February 16, 2001 .54

J. E. Peterson, "The Promise and Reality of Bahraini Reforms", .55 in: Joshua Teitelbaum (ed.), *Political Liberalization in the Gulf* (New York: Columbia University Press, 2008).

Abdulahdi Khalaf, "The King's Dilemma: Obstacles to .56 Political Reform in Bahrain", Fourth Mediterranean Social and Political Research Meeting (Mediterranean Programme of the Robert Schuman Centre for Advanced Studies at the European University Institute, 2003).

בתגובה החרומו השיעים את הבחירות שנקבעו לאוקטובר 2002. סיבה נוספת להחרמה הייתה קביעת מחוזות הבחירה שלא על פי גודל האוכלוסייה בהם, אלא על פי זהותם הדתית, זאת במטרה להבטיח בחירה של סונים רבים יותר. כך, למשל, היו אזורי בחירה שיעיים שבהם 10,000 מצביעים רשומים לעומת אזורים סוניים שבהם היו פחות מ-500 מצביעים, אך כל אחד מהם היה יכול להכניס למג'לס אותו מספר נבחרים. בשל כך נבחרו 14 סונים למג'לס של 21 מושבים, באחוז הצבעה נמוך מאוד. מדיניות זו החלישה את יכולת השיעים לקדם רפורמות כלכליות שהיו עשויות להקל על מצוקות האבטלה והדיור שעמן התמודדו בעיקר הצעירים.

לקראת הבחירות של 2006 התפלגה ההתאחדות האסלאמית הלאומית (אל-נפאק), תנועת האופוזיציה השיעית הגדולה ביותר, בין הרוב שתמך בהשתתפות בבחירות, בהנהגתו של השיח' עלי סלמאן, לבין המיעוט שהתנגד והקים סיעה נפרדת (אל-חק) בהנהגתו של חסן מהאשים. הטענה של סיעת אל-חק הייתה שהשתתפות בבחירות תנציח את העוול הנגרם לשיעים על ידי החוקה ומבנה השלטון. עם זאת, בבחירות זכתה ההתאחדות האסלאמית הלאומית ב-17 מושבים (42.5% מכלל חברי הפרלמנט). אלמלא שיטת המחוזות המפלה הם היו זוכים ברוב מוחץ. באופן מעשי העניקה ההתאחדות האסלאמית הלאומית לגיטימציה לתהליכי הליברליזציה של המלך חמד שנמנע מלהשלימם בתהליכי דמוקרטיזציה.

האליטה השלטת הצליחה ליצור רגיעה ויציבות בבחרין במהלך רוב העשור הראשון של המאה ה-21 ולשמר בידיה את מרב הפריבילגיות הפוליטיות והכלכליות.⁵⁷ היציבות הפוליטית אפשרה למלך בחרין להתמודד עם סמכויותיהם הרבות של השיח' ח'ליפה ואנשיו שהחזיקו במשרות מפתח רבות במדינה. ב-2008 נלקחו

Steven Wright "Generational Change and Elite-Driven Reforms in the Kingdom" (Sir William Luce Fellowship Paper, No. 7, 2006), *Middle East and Islamic Studies*, University of Durham.

מראש הממשלה חלק מסמכויותיו והועברו ליורש העצר השיח' סלמאן בן חמד. כך, למשל, חויבו רוב השרים לדווח ישירות לשיח' סלמאן בנושאים הכלכליים. שר ההגנה השיח' ח'ליפה בן אחמד אל-ח'ליפה הועבר מתפקידו וסמכויותיו נמסרו ליורש העצר. במקביל ניתנו הטבות כלכליות לפקידי הממשלה ולכ-10,000 מן המשפחות העניות ביותר במדינה, שכר הלימוד באוניברסיטאות הופחת ב-80% ועוד. באופן הזה קיוו השליט ויורש העצר לזכות בתמיכת מנגנוני המדינה והעם כאחד. אחת הסיבות העיקריות למהלכים הדרסטיים האלה, מעבר ליריבות המסורתית בין המלך לראש הממשלה שלו, הייתה שהמלך אובחן כחולה סרטן. תומכיו חששו שהיעדרותו של המלך מן המדינה לצורך טיפול רפואי תנוצל על ידי ראש הממשלה להשיב לעצמו חלק מן הסמכויות ולחבל בתהליכי הרפורמות. במטרה לפגוע בתדמיתו של השיח' ח'ליפה נקטו המלך ויורש העצר שלו מהלך יוצא דופן בהיסטוריה של משפחת השלטון. הם האשימו בגלוי חלק משרי הממשלה, בעיקר אלה המזוהים עם ראש הממשלה, כולל בנו, בשחיתות. למרות הדיון הציבורי והביקורת הגורפת הצליח השיח' ח'ליפה לשמר את מעמדו האישי ואת מעמדם של רבים מתומכיו – שוב הודות לתמיכת חלק ניכר מראשי האליטה השמרנית בו. ואולם, הצלחת השליט בזירות הפוליטית, המדינית והמשפחתית הייתה חלקית וזמנית. למרות השתתפותם של השיעים בבחירות 2006 הם לא העניקו לגיטימציה מלאה לשיטה הפוליטית החדשה. השוויון שאותו קיוו להשיג השיעים, באמצעות השתתפות בחיים הפוליטיים, לא יכול היה להתממש כל עוד חקיקה מהותית במג'לס הנבחר נבלמה במג'לס הממונה. לעומת זאת, האליטה השבטית יכלה להסתמך הן על כוחות הביטחון, שרובם היו ממוצא זר ונאמנים לה, והן על אליטות דומות ששלטו בכל מדינות המפרץ, בראשן סעודיה.⁵⁸

Steven Wright, "Fixing the Kingdom: Political Evolution and Socio-Economic Challenges in Bahrain" (Center for International and Regional Studies), *Occasional Paper*, No. 3, 2008, Georgetown University School of Foreign Service in Qatar.

כמה בעיות יסוד מהותיות נוספות לא נפתרו, בהן האבטלה ומצוקת הדיור. הממשלה הקימה מנהלת לאומית לתעסוקה בראשות שר העבודה השיעי ד"ר מג'יד אל-ע'לי, ובמסגרתה יושמו פתרונות תעסוקה באמצעות הכשרה מקצועית, החלפת חלק מן העובדים הזרים בעובדים מקומיים ואף תשלום דמי אבטלה. ביולי 2008 הצהירה המנהלת כי האבטלה בבחריין ירדה ל-3% בלבד (ב-2004 הגיעה האבטלה לשיא של 13.5% מובטלים).⁵⁹ לכאורה זה היה הישג משמעותי, אולם הנתונים האמתיים היו שונים. האבטלה נותרה גבוהה, בעיקר בקרב הצעירים השיעים. מצוקת הדיור נותרה אף היא אקוטית. אדמות מדינה הופקעו על ידי חברים שונים של משפחת השלטון וייעודן שונה מבנייה ציבורית לצרכים פרטיים, בין היתר הרחבת אחוזות ובניית מגרשי גולף, זאת במדינה שבה כמעט שלא קיימות עתודות קרקע. ברחבי בחריין הופצו באמצעות הרשתות החברתיות תמונות לוויין שלימדו על היקף התופעה בהשוואה למצבם העגום של כפרי השיעים.⁶⁰ הדיאלוג הלאומי, שהיה תקוות רבים בבחריין, נחל הצלחה חלקית בלבד. הדילמה הבחרינית המסורתית נותרה בעינה; המתח בין זכויות היתר של האליטה הסונית לבין הדרה וקיפוח מרבית השיעים. כל ניסיון לשנות את יחסי הכוחות הקיימים נתפס על ידי האליטה הסונית כאיום על כלל הסדר הפוליטי-חברתי.

האכיב הבחריני

ב-14 בפברואר 2011 יצאו עשרות אלפי בחרינים להפגנות ברחבי המדינה. בתחילה הם תבעו להנהיג רפורמות חוקתיות ולהדיח את השיח' ח'ליפה, ראש הממשלה הוותיק. מועד ההפגנות נבחר כדי לציין עשור למשאל העם שאישר ברוב עצום את האמנה הלאומית. באותה העת הבינה האופוזיציה כי החוקה והמג'לס הנבחר נעדרו

Soman Baby, "Bahrain's Jobless Rate Slashed", *Gulf Daily News* (July 2, 2008).

Yousif, Mahmood, "Google Earth Does Bahrain", Weblog Entry. Mahmood's Den. 12 Jun. 2006. 2 Dec. 2007. <<http://mahmood.tv/2006/06/12/google-earth-does-bahrain>.

יכולת לחולל שינויים מיוחדים בכלכלה ובפוליטיקה המקומית. באופן מעשי השיעים בותרו מחוץ למעגל קבלת ההחלטות. כך, למשל, אף כי השיעים היו הרוב במדינה, אף אחד מהם לא שולב בעמדות בכירות במשרדי ההגנה והפנים, בקבינט או במשמר הלאומי. גם במשרדי ממשלה פחות חשובים שיעורם היה נמוך מאוד: 10% מהעובדים במשרד האוצר, 6% במשרד ההסברה, 5% מן השופטים.⁶¹ מפלגת אל-ופאק השיעית תבעה ייצוג הולם יותר וכן סמכויות מורחבות למג'לס הנבחר ורפורמות כלכליות מקיפות. לעומת זאת, משפחת אל-ח'ליפה טענה כי בהשוואה למדינות אחרות במפרץ, לדוגמה, סעודיה ואיחוד האמירויות הערביות, ניתנו חירויות פוליטיות רבות יותר בעצם התרת קיומו של המג'לס וכי אין להוסיף עליהן.

באופן מעשי תהליך הרפורמות שהחל ב-2001 הואט ב-2004 והגיע למבוי סתום ב-2009. היו לכך שתי סיבות. הראשונה – המשמעות של מימוש החוקה המקורית הייתה העברת חלק ניכר מסמכויות השלטון למוסד נבחר אמתי, כלומר, לשיעים. היסודות השמרניים, בהנהגת השיח' ח'ליפה, התנגדו כבר בתחילת התהליך לרעיון החוקה ובלמו כל ניסיון להרחבת הרפורמות הדמוקרטיות. למעשה, בבחירת התקיימה מערכת שלטונית כפולה – האחת בהנהגת המלך והשנייה בראשות ראש הממשלה. הצורך של האליטה השבטית לאזן בין שתי מערכות השלטון יצר קיפאון בתהליכי קבלת ההחלטות בסוגייה הזאת. הסיבה השנייה להקפאת הרפורמות הייתה התנגדות המדינות האחרות במפרץ הפרסי, בעיקר סעודיה וכווית, שבהן יש אוכלוסייה שיעית גדולה. המדינות האלה חששו מן ההשלכות של תהליכי הדמוקרטיזציה ומהתעצמות כוחם הפוליטי של השיעים.⁶² סעודיה עקבה בדאגה אחר התביעות השיעיות בבחירת וראתה בהן מזימה איראנית שנועדה לערער

61. <http://original.antiwar.com/rannie-amiri/2011/12/28/the-bahrain-uprising-in-numbers>.

62. Bahrain: Limiting the Shiite Rise, Stratfor News, http://www.stratfor.com/products/premium/read_article.php?id=280585, 14/11/2006.

את היציבות באזור. המלך הסעודי עבדאללה הפעיל לחץ רב על מקבילו הבחריני למתן, אם לא לעצור, את הרפורמות הפוליטיות ולמנוע כל פשרה פוליטית נוספת. הלחצים האלה חיזקו את מעמדו של ראש הממשלה ביחס למלך.

אחת ההשלכות הייתה מבצע מעצרים נרחב בספטמבר 2010 בקרב מנהיגי השיעים, בייחוד בקרב תנועת אל-חק, בטענה שקשרו קשר להפלת המשטר בסיוע איראן.⁶³ מלך בהרין יום במהלך 2010 תוכנית כלכלית מקיפה – חוון 2030 – כתחליף לרפורמות הפוליטיות. מטרותיה של התוכנית היו: ביטול מונופולים ממשלתיים בכלכלה באמצעות תהליך הפרטה, יצירת מנגנונים שיאפשרו לאוכלוסייה גישה טובה יותר למשאבי המדינה והגדלת היצעי העבודה והדיוור.⁶⁴ לתוכנית היו גם מטרות פוליטיות, בראש ובראשונה – צמצום אחיזתם האיתנה של השיח' ח'ליפה ובעלי בריתו בכלכלה באמצעות מנגנוני המדינה. האחרונים הבינו זאת ומנעו הלכה למעשה את תהליכי ההפרטה, ושימרו בידיהם את המונופולים הכלכליים. עשור לאחר תחילת הרפורמות בבחריין, ולמרות קיומו של מג'לס נבחר, נראה שהאליטה השבטית השמרנית חזקה יותר מתמיד. ההבנות האלה היו ביסוד ההתקוממות בפברואר 2011.

ניצני המחאה התגלו כבר בסוף ינואר 2011. ברשתות חברתיות, בהן פייסבוק וטוויטר, הופצו מסרים שגינו את הדיקטטורה בבחריין וקראו לעם להתקומם. ההשראה לכך הגיעה משימוש באמצעים דומים בהתקוממויות שהצליחו בתוניסיה ובמצרים. ההתארגנות הבולטת ביותר ברשתות החברתיות הקימה את דף הפייסבוק "מהפכת 14 בפברואר בבחריין". תמצית המסרים הייתה שעל העם לצאת נגד המשטר ולתבוע את זכויותיו. בתוך זמן קצר נרשמו אלפים כתומכים במסרים. האתר היה מוקד להתארגנות הקבוצה "צעירי מהפכת 14 בפברואר". הקבוצה שטענה כי אינה משתייכת לתנועה פוליטית או כיתתית פרסמה הצהרה שבה תבעה "שינוי

<http://www.alarabiya.net/articles/2010/09/04/118499.html>, 63
Bertelsmann Stiftung, BTI 2012 – Bahrain Country Report, 64
Gütersloh: Bertelsmann Stiftung, 2012.

ורפורמות רדיקליות במערכת הממשלתית ובאופן ניהולה של בחרין, אשר בלעדיהם יימשכו היחסים המתוחים בין העם למשטר". תביעות נוספות שהציגה הקבוצה היו: הקמת אספה מכוננת שתנסח חוקה חדשה; הענקת סמכויות חקיקה רק לנבחרי העם; ראש הממשלה ייבחר על ידי העם; משפחת אל-ח'ליפה תשלוט במדינה אך בניה לא יכהנו בתפקידים בכירים; שחרור כל האסירים הפוליטיים ופעילי זכויות האזרח; ביטול אורות הזרים; הבטחת חופש ביטוי; והקמת רשות משפטית עצמאית ולא פוליטית.⁶⁵

ב-4 בפברואר, במהלך דרשת יום שישי שנשא מזכ"ל אל-ופאק השיח' עלי סלמאן בפני 5,000 מתפללים, הוא הביע תמיכה בתביעות האלה והוסיף כי עמי המפרץ נחושים, בדומה לתושבי תוניסיה ומצרים, לחולל שינויים מקיפים בחייהם. השיח' סלמאן הפציר בתומכיו להימנע מאלימות בהפגנות שתוכננו לאותו היום.⁶⁶ הוא נשא דרשה דומה גם ב-11 בפברואר ובה הצהיר על תמיכת אל-ופאק בהפגנות שתוכננו ל-14 בפברואר. לנוכח ההבחנה שבחרין נמצאת בפני גל מחאות, פרס משרד הפנים כוחות רבים סביב בנייני הממשלה ומוסדות הציבור והגביר את הסיורים במקדים שבהם היו צפויות להיערך ההפגנות. במטרה לפייס את הציבור הכריז המלך חמד על מענק של 1,000 דינרים לכל משפחה לציון עשור לאישור אמנת הפעולה הלאומית.

ב-13 בפברואר החלו התנגשויות בין מפגינים למשטרה בכמה רבעים של הבירה ובכפרים ברחבי המדינה. למחרת כבר הפגינו אלפים רבים בכל רחבי בחרין. המפגינים תבעו שינויים נרחבים בכלכלה ובפוליטיקה תוך שימת דגש על מעבר בחרין לדמוקרטיה מלאה. הממשלה הכריזה על ההפגנות כלא חוקיות והורתה לכוחות הביטחון להשיב את הסדר. ביום הראשון של ההתקוממות נהרג מפגין אחד, עשרות נפצעו ומאות נעצרו. במהלך תהלוכת האבל נהרג מפגין נוסף ואחרים נפצעו. בסיומה של ההלוויה השתלטו המפגינים על "כיכר הפנינה" (מדינת אל-לאַלְאָ) במנאמה הקימו

Report of the Bahrain Independent Commission of Inquiry .65
(BICI), www.bici.org.bh/BICIREportEN, p. 65.

Ibid, p. 66 .66

בה מאהל מחאה, ובכך הפכו אותה לסמל ההתקוממות, מעין כיכר תחריר המצרית. תוך כמה שעות התרכזו בה כ-12,000 מפגינים, סונים ושיעים כאחד. ממשלת בחרין ניסתה לפייס את המפגינים בשורה של הצהרות, שניתנו בין היתר על ידי המלך וראש הממשלה. הממשלה הבטיחה להקים ועדת חקירה לבדיקת נסיבות מותם של השניים ולבחון את תביעות המפגינים. יורש העצר הנסיך סלמאן נפגש עם ראשי אל-ופאק שהציגו תביעות לרפורמות פוליטיות מקיפות, אולם הוא לא התחייב להיענות להן. לאחר הפגישה הצהיר מנהיג המפלגה השיח' עלי סלמאן בפני המפגינים בכיכר על תמיכתו המלאה בדרישותיהם, והכריז על הפסקת הפעילות הפרלמנטרית של מפלגתו עד ליישוב המשבר.

אי הנכונות של ממשלת בחרין להיענות לדרישותיהם של האופוזיציה והמפגינים באה לידי ביטוי בשליחת כוחות רבים לכיכר הפנינה ב-17 בפברואר בבוקר במטרה לפזר את המפגינים שנמצאו בה ולפרק את אוהלי המחאה. שלושה מפגינים נהרגו וכ-100 נפצעו, חלקם מכוחות הביטחון.⁶⁷ משרד הפנים טען כי כלי הנשק הרבים שנמצאו בכיכר, שכללו אקדחים, סכינים וחברות, ומספרם הרב של הפצועים בקרב השוטרים, מפריכים את הטענה שלפיה המחאה הייתה שקטה. דובר המשרד טארק אל-חסן טען כי הימצאותם של דגלי חזבאללה בכיכר מצביעה על מעורבות זרה, כלומר, איראן, בארגון ההפגנות.⁶⁸ ראשי המחאה דחו את הטענות האלה, הצביעו על העובדה שאף אחד מפצועי כוחות הביטחון לא נפגע מאש חיה והצהירו כי ההתקוממות היא ביטוי למצוקות העם הבחריני ללא כל מעורבות זרה. מראות הפינוי מ"כיכר הפנינה" תרמו לליבוי ההפגנות ולהתפשטותן לכל רחבי המדינה. ניסיונות ההידברות הפוליטיים נכשלו לנוכח גלישתה של בחרין אל כאוס חברתי ופוליטי.

ב-19 בפברואר, לאחר שהופעלו לחצים פנימיים ובין-לאומיים, בין היתר על ידי ארצות הברית, הותר למפגינים לשוב ל"כיכר הפנינה". יותר מ-15,000 מפגינים, שנתמכו על ידי רוב

Ibid, p. 74 .67

.68 אל-שרק אל-אוסט (לונדון), 18 פברואר 2011

התנועות הפוליטיות ואיגודי העובדים, תבעו מימוש מלא ומידי של רפורמות דמוקרטיות במדינה. איגודי העובדים - במגזר הפרטי ובמגזר הציבורי - הכריזו על שביתה מלאה. במקומות רבים נישאו שלטים שתבעו את הפלת המשטר הקיים, בדומה לאלה שנישאו בתוניסיה ובמצרים. כמה מפגינים אף קראו סיסמאות כמו "מוות לאל-ח'ליפה" והביעו תמיכה במשטר רפובליקני. בחרינים מכל רחבי המדינה נהרו ל"כיכר הפנינה" בתחושה שיש בכוחם לשנות את המציאות הפוליטית. משרד הפנים ומשרד התקשורת העריכו כי כ-400,000 מפגינים הגיעו לכיכר ולסביבותיה מכלל 570,000 אזרחיה של המדינה.⁶⁹ משמעות הדבר הייתה שרוב אזרחי בחרין, הן סונים והן שיעים, הביעו אי אמון גורף בהנהגתה של משפחת אל-ח'ליפה. את ההפגנה, שהחלה בתפילה, הוביל השיח' הסוני הבכיר עבד אל-לטיף מחמוד. בנאומו הוא הגדיר את ההפגנה "ביטוי עליון לאחדותה הלאומית של בחרין", וקרא לנוכחים להתעלות מעל כל מחלוקת העבר, החברתיות והדתיות כאחת. הוא דרש כי הריבונות תינתן לעם וכי משאבי המדינה יחולקו ללא האפליה והשחיתות שאפיינו את פעולות הממשלה בעבר.

האחדות הנדירה בין מרבית אזרחי בחרין, סונים ושיעים, הייתה האתגר הגדול ביותר שמולו ניצבה משפחת אל-ח'ליפה מאז שכבשה את בחרין ב-1783. ההפגנות ההמוניות והשביתות הכלליות שיתקו את המדינה. הממשלה הבינה שכל הרוג נוסף יחריף את המחאה, ולכן הורתה לכוחות הביטחון להימנע ככל האפשר מעימות עם המפגינים. במקביל ניסתה הממשלה להידבר עם מנהיגי האופוזיציה, פיטרה כמה שרים לא אהודים, שחררה מאות אסירים פוליטיים והייתה מוכנה לבצע רפורמות נוספות.⁷⁰ בשלב הזה העריכו המפגינים שיש בכוחם להביא לשינוי מלא במדינה, ולכן סירבו לכל פשרה שתותיר את המשטר הקיים במתכונתו הנוכחית. בתחילת מרץ פרסמה האופוזיציה מסמך שבו סוכם תביעותיה מן הממשלה. הסעיפים המרכזיים בו היו: ניסוח חוקה חדשה על ידי אספה מכווננת נבחרת; הכרזה על בחרין

BICI, p. 86 .69

www.bna.bh, 21 February 2011 .70

כולה כעל אזור בחירה אחד; המלך יהיה ממשפחת אל-ח'ליפה אך הסמכויות יהיו בידי פרלמנט נבחר; מתן עצמאות מלאה לרשות המחוקקת ולרשות השופטת; והענקת חירויות אזרחיות מלאות.⁷¹ לו היו מתקבלות דרישות אלה, הייתה נוצרת דומיננטיות שיעית, מעצם העובדה שהשיעים הוו כ-70% מאזרחי המדינה. המשמעות הזאת לא נעלמה מעיני הממשלה והסונים. יורש העצר נשלח למדינות המפרץ במטרה לקבל את תמיכתן וסיוען לדיכוי ההתקוממות. ב-2 במרץ כינס השיח' אל-לטיף הסוני הפגנה, שבה השתתפו כ-100,000 איש, ליד המסגד הסוני אל-פתח במנאמה. בנאום שנשא אל-לטיף הוא הביע בפומבי את תמיכתו במשטר ואת התנגדותו לדרישות האופוזיציה, וקרא למלך לפעול נגד "המאיימים על היציבות והסדר במדינה".⁷² מאוחר יותר טען השיח' אל-לטיף כי השיעים, בתמיכתה של איראן, פעלו נגד התנועה הדמוקרטית הבחרינית בניסיון להשתלט על המדינה.⁷³ רוב הסונים היו מעוניינים ברפורמות במבנה המשטר והכלכלה, ואילו רוב השיעים תבעו דמוקרטיזציה ולא הסתפקו בליברליזציה. המיעוט הרדיקלי בקרבם אף איים במהפכה אלימה אם יהיה צורך בכך. בליל 3 במרץ התפתח המתח בין שני פלגי האסלאם להתנגשות אלימה ראשונה בעיר חמדאן, הנמצאת כ-18 ק"מ צפונית למנאמה הבירה. בעיר הזאת התגוררה אוכלוסייה גדולה של סונים, שהמשטר העניק להם אזרחות במסגרת מאמציו לשנות את המאזן הדמוגרפי. ההתנגשויות נמשכו כל אותו הלילה למרות מאמצי המשטרה. בנוסף, שיעים רבים עזבו את מוקדי המחאה במנאמה ובמקומות אחרים והגיעו לחמדאן כדי להתעמת עם הסונים. בהתנגשויות נפצעו רבים משני הצדדים. אמצעי התקשורת שבשליטת הממשלה האשימו את השיעים באלימות כלפי הסונים ובהרס שיטתי של רכושם הפרטי. לעומת זאת, האופוזיציה השיעית הטילה את האחריות לאלימות על הממשלה, ותבעה ממנה לפטר

71. BICI, pp. 100–101

72. *Ibid*, p. 103

73. <http://www.reuters.com/article/2011/05/28/us-bahrain-cleric-interview-idUSTRE74R18Q20110528>.

את האחראים, כולל את ראש הממשלה, לסלק מן המדינה את המתאזרחים ולממש לאלתר את תביעותיהם.⁷⁴

תקרית נוספת הגבירה את המתח בין הצדדים: אישה סונית אשר נסה מהפגנה שיעית פגעה ברכבה במפגין שיעי; המפגינים איימו לפגוע בה, ומאות סונים מושים יצאו להגן עליה. ב-11 במרץ הסתערו אלפי מפגינים שיעים על ארמון המלוכה אך נבלמו על ידי כוחות הביטחון ואלפי אזרחים סונים. נראה שהאחדות הלאומית הראשונית התפרקה למרכיביה הכיתתיים. על המחאה השיעית השתלטו צעירים רדיקלים שהתמקדו בהפלת משפחת השלטון יותר מאשר ברפורמות. ב-12 במרץ הסתערו שוב על אחד מארמונות המלוכה יותר מ-12 אלף מפגינים במטרה להפיל את המשטר אך פוזרו בכוח רב. במישור הפוליטי נעשו על ידי המלך ויורש העצר ניסיונות הידברות ופשרה, אך אלה נדחו על הסף. גם מזכר הבנה ממשלתי, שבו הובעה הסכמה לרוב הדרישות של המפגינים, נדחה על ידי מפלגות האופוזיציה, ובראשן אל-ופאק, אשר דרשו חוקה חדשה ובחירות על פי מתווה דמוקרטי. בעקבות כישלון המגעים הפוליטיים והתגברות האנרכיה בכל רחבי בחרין הכריזה הממשלה ב-14 במרץ על משטר חירום צבאי ועל מימוש חוזה ההגנה עם מדינות המפרץ הפרסי, כלומר, הממשלה קראה לכוחות צבאיים מחוץ למדינה לסייע בדיכוי ההתקוממות.⁷⁵ יומיים לאחר מכן החלו כוחות הביטחון של בחרין במבצע מקיף לפירוק מאהלי המחאה בכיכר הפנינה, בנמל ובמקומות אחרים, זאת תוך שימוש בכוח רב שגרם להרוגים ולפצועים בשני הצדדים. כמו כן נעצרו מפגינים רבים. במקביל הוטל עוצר ברחבי המדינה בין ארבע אחר הצהריים לארבע בבוקר. הצבא עצר רבים מן המנהיגים הפוליטיים של המחאה וכן חשודים בפעילות אנטי ממשלתית. הממשלה הורתה על הריסת "כיכר הפנינה", סמל המחאה הבולט ביותר. ההתנגשויות בין כוחות הביטחון למפגינים נמשכו עד אפריל 2012, אם כי עוצמתן הלכה ופחתה. על פי מקורות ממשלתיים, נהרגו 35 בני אדם מתחילת המהומות ועד 15 באפריל

74. BICI, pp. 108–109.

75. אל-איאם (בחרין), 14 מרץ 2011.

2011, חמישה מהם אנשי ביטחון. 2,929 נעצרו ומהם שוחררו ללא העמדה לדין 2,178. בנוסף, 4,539 פוטרו ממשרותיהם משום שלקחו חלק פעיל בהתקוממות.⁷⁶ לטענות האופוזיציה, יותר מ-80 אנשים נהרגו ואלפים נפצעו במהלך ההתקוממות. ממשלת בחרין הצליחה אמנם להשיב את השליטה במדינה לידיה אולם לא נתנה מענה לדרישות העיקריות שהובילו להתקוממות: ביזור הכוח הפוליטי, חלוקה צודקת יותר של העושר וכינון פרלמנט וממשלה נבחרים. כמו כן חשפה ההתקוממות את העובדה שרוב העם איבד את האמון בכך שהמשטר מסוגל לממש רפורמות משמעותיות, ולכן שלל את עצם הלגיטימיות שלו. מהסיבות האלה הטילו רבים ספק במדיניות הפיוס שעליה הכריזה ממשלת בחרין במקביל לדיכוי ההתקוממות. כך למשל, האופוזיציה קיבלה היתר לאייש רק 35 נציגים בוועדת הדיאלוג הלאומי שמנתה כ-300 חברים. מעבר לכך, רבים ממנהיגי האופוזיציה ופעיליה היו עצורים בעת כינוס הוועדה הזאת ביולי 2011. אי האמון ברעיון של הדיאלוג הלאומי בא לידי ביטוי גם בשיעור ההצבעה הנמוך – 17% בלבד מבעלי זכות הבחירה – בבחירות בספטמבר 2011 לבית החתון שהתקיימו כדי להחליף את 18 חברי הפרלמנט המתפטרים ממפלגת אל-ופאק.

הדרישה העיקרית של המתקוממים הייתה לפטר את ראש ממשלת בחרין ואת נאמניו בקרב השרים ומפקדי כוחות הביטחון. אלה, יחד עם האליטה השבטית וחלק ממשפחות הסוחרים הגדולות הסוניות, נחשבו לעמודי התווך של המחנה השמרני. כישלון המאמצים של יורש העצר ומקורביו להשיג הסכם עם המתקוממים חיזק את ראש הממשלה והחליש את תומכי הרפורמות בקרב משפחת אל-ח'ליפה. ביום כניסת הכוחות הזרים לבחרין ניסו נציגי אל-ופאק להיפגש עם יורש העצר, אולם נאמר להם כי הוא איבד את סמכותו לדון עמם.⁷⁷ הנסיך ח'אלד, אחיו למחצה, שנמנה עם המחנה השמרני, זכה לקידום במערכת הכוחות הפנימיים בתוך

76. BICI, pp. 341, 419–420.

77. Jane Kinninmont, "Bahrain: Beyond the Impasse", p. 5, <http://www.chathamhouse.org/publications/papers/view/183983>.

המשפחה, בייחוד משום שעמד להינשא לסחאב, בתו של המלך עבדאללה הסעודי. הנישואין האלה היו בבחינת הצהרה פוליטית שחייבה את סעודיה להגן על המשטר הבחריני. ההתקוממות ותוצאותיה הבהירו לאליטה השלטת כי הניסיון הפרלמנטרי הסתכם בהתקוממות העממית הרחבה ביותר בתולדות המדינה, אשר סיכנה את עצם המשך שלטונה. האליטה השלטת העדיפה לבטל את הרפורמות הפוליטיות שהונהגו בתחילת המאה ה-21 ולבסס פעם נוספת את קיומה על תמיכת המיעוט הסוני בגיבוי כוחות הביטחון.

מהצד האחר, מצדדי הרפורמות השיעים, בייחוד אל-ופאק, איבדו מכוחם ומהשפעתם בעקבות כישלונם בהשגת הסדר פוליטי. אל-ופאק פרסמה הצהרה שכותרתה "מסמך מנאמה: הדרך לבחרין עצמאית ודמוקרטית - דרישה משותפת לתנועות האופוזיציה", שבה חזרה על תביעותיה לרפורמות מקיפות.⁷⁸ ואולם אל-ופאק נתפסה בעיני רבים מן המתקוממים כמייצגת את הפוליטיקה הישנה, אשר בסך הכול העניקה לגיטימציה מתמשכת לשלטון של אל-ח'ליפה ללא תמורה של ממש. ביקורת נוקבת נמתחה על מנהיגיה על ידי צעירי "תנועת 14 בפברואר" על מוכנותה להמשיך את הדיאלוג עם המשטר גם לאחר הדיכוי האלים במרץ 2011. באופן מעשי המחאה בבחרין נמשכה בדרך של הפגנות מתמשכות, בעיקר בכפרים ובעיירות שיעיים ובאמצעות הרשתות החברתיות. גם אם האיום המידי על המשטר הוסר, הסיבות להתקוממות נותרו בעינן.

לאביב הבחריני היו גם היבטים אזוריים משמעותיים. בחרין הפכה, שלא בטובה, למרכז המאבק בין סעודיה ואיראן על ההגמוניה במפרץ הפרסי. מנהיגי איראן - הפוליטיים והדתיים - הביעו תמיכה נחרצת בדרישותיהם של המתקוממים בבחרין. לעומת זאת, מנהיגי סעודיה ראו במהומות לא פחות ממזימה איראנית כוללת לחתור תחת המשטרים הערביים במפרץ הפרסי. המשטר הבחריני, יחד עם בעלות בריתו במפרץ, האשים באופן

<http://alwefaq.net/index.php?show=news&action=article&id=5934>.

גלוי את איראן באחריות למהומות במדינה. המלך חמד הצהיר: "מה שבחרין הייתה עדה לו היה מבחן של האל. עם זאת, מדובר במזימה זרה שהייתה בהכנה במשך 20 עד 30 שנים לפחות כדי שהקרקע תהיה מוכנה לביצוע".⁷⁹ חמד הורה על גירוש הממונה על שגרירות איראן, על השעיית קשרי התעופה עם עיראק, עם לבנון ועם איראן, ואף יזם מהלך לגירוש הלבנונים השיעים מכל מדינות המפרץ בטענה שהם מעורבים במחאות במדינתו ובסעודיה – כל זאת אף כי לא הוצגה ולו ראייה אחת לטענות שאיראן היא האחראית למחאה. האיראנים הכחישו כמובן בתוקף את מעורבותם. שגריר איראן בדמשק אחמד מוסוי אמר: "הטענות של מדינות המפרץ בנוגע למעורבותה כביכול של איראן בענייניהן נועדו ליצור אויב דמיוני במקום האויב האמיתי, ישראל".⁸⁰ דיכוי ההתקוממות ומעורבות הכוחות של מדינות המפרץ עוררו זעם בקרב איראנים ושיעים רבים בעיראק ובלבנון. כך למשל, עלי אכבר צאלחי, שר החוץ האיראני, דרש לסלק את הכוחות הזרים מבחרין ומחה על סירוב המשטר לבצע רפורמות כדרישת העם.⁸¹ האייתאללה האיראני ג'ַ'נַ'אדִי אמולי טען: "על כל מוסלמי חלה חובה להגן על העם הבחריני. רבים מבני הנוער באיראן מוכנים לבצע שהאדה בבחרין. [...] שושלות המלוכה אל-סעוד ואל-ח'ליפה הן כופרות".⁸² למעשה, איראן הסתפקה בגינוי חריף של המהומות, ועשתה ככל יכולתה להימנע ממעורבות ישירה בבחרין. כאשר סטודנטים איראנים ארגנו משט מחאה לבחרין, השלטונות לא התירו להם לעשות כן.⁸³ למרות הניסיונות להטיל את האשמה על איראן התפתחה המחאה בבחרין מסיבות פנימיות. עם זאת היו למחאה השלכות אזוריות, בעיקר הגברת המתח והאיבה בין הסונים לשיעים משני צדי המפרץ הפרסי.

79. אל-איאם (בחרין), 21 מרץ 2011.

80. מהר (איראן), 13 אפריל 2011.

81. אירנא (איראן), 18 מאי 2011.

82. איסנא, מהר (איראן), 22 אפריל 2011.

83. Reuters, "Iran Halts Flotilla Headed to Bahrain", 18 May 2011.

סיכום ומסקנות

הסיבה העיקרית ל"אביב הבחריני" הייתה הקונפליקט המתמשך בין הרוב השיעי לאליטה השלטת הסונית. מתח כיתתי קבוע התקיים בבחריין במשך המאה ה-20 ובעשור הראשון של המאה ה-21. מדי פעם נוצר במסגרת המתח הזה תהליך מעגלי של תביעות לרפורמות פוליטיות וכלכליות, דיכויין על ידי המשטר וניסיונות להגיע לפשרות שלא הצליחו, היוו את הבסיס למחאה הבאה. "האביב הבחריני" היה שונה מן המחאות הקודמות בעיקר בהיקפו וברדיקליות שלו. עם זאת, הוא הסתיים בסטטוס-קוו שהותיר ללא פתרון את רוב הבעיות הבסיסיות. האליטה הפוליטית בבחריין לא תמחר ליישם רפורמות דומות לאלה שנעשו בתחילת המאה ה-21 מכיוון שהיא רואה בהן את הסיבה האמתית למחאת 2011. האופוזיציה, השיעית ברובה, התפלגה לכמה תנועות המציגות דרישות שונות – החל ממונרכיה חוקתית, הכפופה לפרלמנט נבחר ועצמאי, וכלה בהדחת המשפחה השלטת והקמת רפובליקה על פי הדגם של איראן או רפובליקה חילונית. במציאות הכיתתית בבחריין תתקשה האופוזיציה לאחד בעתיד הקרוב את שורותיה נגד המשטר. השבר בזהות הלאומית הבחרינית ופיצולה למרכיביה הכיתתיים עלולים גם להפוך את המדינה לזירת התגוששות בין סעודיה לאיראן – באופן ישיר או באמצעות ארגוני טרור שיתמכו בצד הסוני או בצד השיעי. זו כבר המציאות בעיראק, בסוריה, בתימן ובלבנון. מאז מרץ 2011 נמשכות ההתנגשויות בין מפגינים שיעים, בייחוד באזורים הכפריים, לבין כוחות הביטחון ונערכות מדי פעם הפגנות שבהן משתתפים אלפי אזרחים. הדילמה הבחרינית נותרה כמעט כפי שהייתה: כדי להשיב את היציבות, על משפחת אל-ח'ליפה לוותר על חלק ניכר מסמכויותיה ולהתיר שילוב משמעותי של השיעים בכל תחומי הכלכלה והפוליטיקה, ואולם אם תעשה כך, היא עלולה לאבד את השלטון שבו היא מחזיקה מאז 1783.